

TRADICIJOS METMENYS

Vytautas Kavolis

Pasitikėjimo problema. Pergalės ir atsitraukimai*

1. Weberio draugas

1905 metais vokiečių sociologas Maxas Weberis rašo užuojautos laišką, kuriame apibūdina savo ką tik mirusio draugo** „ištikimą prigimtį“, „jo visų tikriausią, tipiškai buržuazinę kurtuaziją“:

Žmones su juo suartindavo tas visiško saugumo ir užtikrinimo jausmas, kurį žmogus taip retai įkvepia... Su juo nereikėjo žodžių, nes jis buvo žmogus, kuriuo buvo *pasitikima*, besąlygiškai pasitikima anksčiau, negu jis pradėdavo kalbėti, ir joks žodis nebūtų šio pasitikėjimo sustiprinęs.***

Lietuvoje pasitikėjimo problema dažnai suvokiama kaip reikalas prieš rinkimus iširti, kas mano tai, ką sako, ir kas daro tai, ką pažada. Bet galbūt esminis pasitikėjimo galimybės garantas yra žmonės, kuriais pasitikima „už teksto“, iš nekalbinių žinių, kuriomis tai, kas tikra viename žmoguje, atpažįstama ir tai, kas tikra kitame.

Bet Weberis šimtmečio pradžioje apie savo draugą kalba kaip apie *vieną iš paskutiniųjų* šios rūšies žmonių.¹

2. Viešosios nuomonės kintamieji dydžiai

Jau kelinti metai Amerikoje politologai kalba apie (maždaug nuo 8-ojo dešimtmečio) Jungtinėse Valstijose mažėjantį pasitikėjimą tiek žmonėmis apskritai, tiek visuomenės institucijomis.² Ši nuomonė skiriasi nuo Europoje atliekamų apklausų, kurios atskleidė tarpusavio pasitikėjimo *augimą*, bent jau nuo 1976-ųjų metų, ypač pietinėje Europoje ir – kai kuriais duomenimis – Prancūzijoje.³ Tai buvo aiškinama kaip ilgalaikės taikos ir kylančios ekonominės gerovės padarinys; Prancūzijoje – kaip hegemoniškų, poliarizuojančių institucijų (kariuomenės, Bažnyčios ir komunistų partijos) silpnėjimo ir plintančio vertybinio sutarimo procesų dalis. Bet Jungtinėse Valstijose Vietnamo karui pasibaigus (ir Vokietijoje bei daugelyje kitų Šiaurės vakarų Europos valstybių bemaž tuo pačiu metu)⁴ taika ir gerovė žengia kartu su tarpusavio pasitikėjimo *mažėjimu*.

Vėl viena socialinių mokslų teorija eina šuniui ant uodegos arba bent reikalauja patikslinimų, kad ten nepakliūtų. Pasitikėjimo smukimas per pastaruosius penkerius metus Rytų Europoje turbūt irgi nepaaiškinamas tomis pačiomis aplinkybėmis kaip JAV⁵.

Amerikietiškos apklausos atskleidžia tiesioginį ryšį tarp nepasitikėjimo žmonėmis ir nepasitikėjimo valstybės institucijomis.⁶ Nepasitikėjimas žmonėmis, pasirodo, yra susijęs su jaunu amžiumi

* Šios paskaitos *Santaros-Šviesos* konferencijoje Vilniuje – Anykščiuose 1996 m. birželio 20 – 23 d. paties autoriaus sutrumpintas variantas paskelbtas *Kultūros barų* (1996/8 – 9) žurnale.

** Kalbama apie Bruno Müllerį. Užuojautos laišką Maxas Weberis rašo velionio žmonai Winai. Weberio įsitikinimu, šis taurus žmogus tiek dideliuose dalykuose, tiek smulkmenose vertino gyvenimo *grožį* ir giliai sugėrė savosios aplinkos pavyzdinio ir nuoširdaus buržuazinio riteriškumo dvasią. Toji buržuazija, nepaisant jos politinio nesubrendimo, esanti labai vertingas tautos turtas. Weberis ne be pasididžiavimo šliejosi prie jos. (*Red. past.*) Žr.: Weber M. *Max Weber: A Biography*, New York: Wiley, 1995, p. 395.

*** Ten pat, p. 396.

bei ekonominio nesaugumo pojūčiu ir galėtų būti aiškinamas kaip šiuo metu vykstančios ekonominės restruktūrizacijos pažengusiuose pramoniniuose kraštuose padarinys. Nepasitikėjimas žmonėmis, dvigubai dažnesnis tarp jaunų nei vyresnių amerikiečių, galėtų padėti suprasti ir kylantį nepasitikėjimą visomis visuomenės institucijomis (JAV nuo 1973 iki 1994 metų).⁷ Bet tai nepaaiškina, kodėl tie patys žmonės nevienodai pasitiki *skirtingomis institucijomis* ir kodėl tos pačios institucijos *skirtingose visuomenėse* susilaukia skirtingo pasitikėjimo lygio.

1995 – 1996 metais per viešosios nuomonės apklausas⁸ televizijos žinios JAV, Lenkijoje ir Lietuvoje sulaukė maždaug tokio pat gyventojų pasitikėjimo – nuo 75% iki 76%. Gal tai globalinės kultūros apraiška, užtrinanti visuomenių skirtumus. (Bet gal tai nėra visiškai globalinė kultūra: Rusijoje, pavyzdžiui, informavimo priemonėmis nepasitikima.⁹) JAV vis dėlto labiau pasitikima kariuomene, policija, organizuota religija ir bankais negu televizijos žiniomis. Lenkijoje ir Lietuvoje *niekuo* nepasitikima labiau negu televizijos žiniomis. Tartum televizijos ekranas su savo nuolat kintančiu turiniu būtų tapęs moraliai substancialiausia viešojo gyvenimo dalimi.

Bet dar ryškesni skirtumai tarp Lenkijos ir Lietuvos. Lenkijoje, kaip ir JAV, daugiau žmonių pasitiki kariuomene ir policija negu Bažnyčia.¹⁰ Galima šį reiškinį aiškinti ir kaip vertybių inversiją, ir kaip sveikos visuomenės požymį demokratijos sąlygomis: sveikoje visuomenėje egzistuoja *galimybė* labiausiai pasitikėti institucijomis, ginančiomis visus jos narius. Numanytina, kad pasitikėjimas bet kuriomis institucijomis galimas tik tuo atveju, jei jos suvokiamos kaip veikiančios pagal toje visuomenėje pripažįstamus pavyzdžius, *kompetentingai ir atsakingai*, t.y. nuolat, vykdančios savo įsipareigojimus ir nenukreipiamos kokių nors savanaudiškų interesų.

Lietuva gerokai atsilieka nuo Lenkijos ir kariuomenės, ir policijos, ir bankų, ir teismų patikimumu. Šiomis institucijomis Lenkijoje pasitiki dauguma, Lietuvoje – tik tarp trečdaliao ir penktadalio gyventojų. Lietuva pralenkia Lenkiją tik pasitikėjimu Bažnyčia (Lenkijoje – 58%, Lietuvoje – 74%). Tik šiuo moraliniu produktu Lietuva labiau negu Lenkija priartėja prie “sekuliarizuotų” ir “moralinį pagedimą skleidžiančių” JAV (kur 85% pasitiki Bažnyčia).

Atrodo, kad skirtingos institucijos arba savo elgesiu *užsitarnauja* skirtingus pasitikėjimo lygius, arba institucijos skirtingose visuomenėse yra apsuptos skirtingais istorijos ir kultūros sedimentais, suteikiančiais joms *pasitikėjimo kreditą* nepriklausomai nuo jų elgesio. Gal dėl tokio istorinio kredito labiau pasitikima kariuomene Lenkijoje nei Lietuvoje: nematyti, kad pastaroji savo šiandieniniu elgesiu būtų kuo nors blogesnė.

Nacionaliniai pasitikėjimo institucijomis profiliai suteikia pagrindą palyginti bendrąją visuomenių būseną. Ar ne daug pasakoma apie šiandienines visuomenes, kai teigiama, kad ir JAV, ir Lenkijoje (išskyrus Senatą ir privačius bankus) dauguma piliečių pasitiki *visomis* pagrindinėmis institucijomis, o Lietuvoje dauguma pasitiki tik *dviem*? Ir kai toliau sužinome, kad tos lietuvių pasitikėjimo sulaukusios institucijos – Bažnyčia ir informavimo priemonės – yra abi žinias skleidžiančios, bet neturinčios galios šiandieninį gyvenimą tvarkyti įstaigos? Ir kad visomis tokią galią turinčiomis institucijomis Lietuvos gyventojų dauguma nepasitiki?

Gal pasitikėjimo koncentravimas į tuos, kurie skleidžia žinias, ir nepasitikėjimas tais, kurie tvarko reikalus, laikytinas šiandienine lietuvių “dvasingumo” apraiška. Dvasingumas Lietuvoje (lygiomis dalimis sukrautas iš tradicinės religijos ir iš vėliausių televizijos programų) aiškiai pralenkia socialumą.

3. Reikalo svarba

Kadai demokratijos teorijoje būta minties, kad pasitikėjimo žmonėmis politikoje gal ir nereikia, jeigu yra institucijos, kurios taip suorganizuotos, kad galėtų funkcionuoti ir su nepatikimais žmonėmis. Tokios institucijos remiasi tarpusavio kontrolės principu. Bendrai priimtiems principams nusižengusieji pašalinami iš postų demokratinių rinkimų arba teismo keliu. Bet institucijos, kurios veiktų nepriklausomai nuo pasitikėjimo žmonėmis, reikalauja labai daug prižiūrėtojų ir brangiai kainuoja.

Dabar daugiau išgirstame apie pasitikėjimo, kaip tam tikrų socialinių išteklių, reikalingumą tiek demokratijos veiksmingumui, tiek ekonominiam augimui.

Nenagrinėsiu psichologinio ir filosofinio pobūdžio teorijų, kad pasitikėjimas reikalingas ir asmenybės vystymuisi¹¹, ir kultūrai, kaip patikimų reikšmių pasauliui, pagrįsti.¹² Vokiečių sociologas Niklas Luhmannas kalba apie pasitikėjimą kaip komplikuotumo redukcijos mechanizmą¹³, anglų sociologas Anthony Giddensas – kaip apsaugojimo nuo ontologinio nesaugumo priemonę, kuri pradedama konstruoti kūdikystėje.¹⁴ Pirmasis labiau pabrėžia pasitikėjimo funkcijas visuomenei, antrasis – jo reikalingumą žmogui. Abu sutaria, kad pasitikėjimo šiandieninėse visuomenėse reikia *labiau nei anksčiau*, nes jos komplikuočiau ir gyvenimas jose rizikingesnis.

Nėra nelauktas amerikiečių apklausų atradimas, kad nepasitikintieji žmonėmis mažiau aktyvūs politinėse institucijose, pavyzdžiui, nedalyvauja rinkimuose.¹⁵ (Tai viena iš priežasčių, kodėl jaunimas juose nedalyvauja.) Nepasitikėjimo kitais žmonėmis augimas JAV siejasi ir su aktyvumo dalyvaujant savanoriškose, nevalstybinėse draugijose mažėjimu. Nepasitikintieji žmonėmis apskritai mažiau aktyvūs visuomenėje.

Šiek tiek nelauktos (ir priešingos demokratijos teorijai) yra amerikiečių studijų užuominos, kad tie, kurie daugiau žino apie politines institucijas, mažiau jomis pasitiki. Atrodytų, kad ne pažinimas, ne informacijos sklaida, ne politinis švietimas skatina pasitikėjimą politinėmis institucijomis. Kažin ar taip visuose kraštuose ir ar tokio ryšio tarp pažinimo ir nepasitikėjimo būtų galima laukti ir kitose visuomeninėse sferose: tikybos, verslo, sveikatos priežiūros ir rūpybos, švietimo? Tai dar neištirti klausimai.

Paskutinės apklausos JAV rodo, kad 1995 metais pasitikėjimas beveik visomis institucijomis pakilo. Smuko tik pasitikėjimas stambiuoju verslu ir truputį televizijos žiniomis. Neaišku, ar tai ilgalaikis krypties pakitimas. Bet atrodytų, kad pasitikėjimo augimas įmanomas ir šiandieninėse visuomenėse.

Tarpusavio pasitikėjimo tarp giminystės ryšiais nesusietų žmonių svarbą visuomenei empiriškai iširti bandė amerikietis politologas Robertas D. Putnamas 1993 m. pasirodžiusioje knygoje *Kad demokratija veiktų*.¹⁶ Jis pateikia daugybę rodiklių, liudijančių, kad demokratinė santvarka geriau veikia Šiaurės negu Pietų Italijoje: ir vietinių administracijų biudžetai greičiau priimami, ir surenkama daugiau patikimos informacijos, ir sėkmingiau įvedamos reformos bei įstatymų patobulinimai, labiau rūpinamasi žmonių reikmėmis ir net kruopščiau atsakoma į paklausimus, – kur valdžios įstaigos gerai veikia, parašęs joms laišką, žmogus per savaitę gauna informatyvų atsakymą. (Iš tokių dalykų kyla pasitikėjimas politinėmis institucijomis.) Geriau veikiančios politinės institucijos padeda paaikškinti ekonominį Šiaurės Italijos augimą ir pietinės Italijos atsilikimą.

Putnamas politinio veiksmingumo demokratinėje valstybėje regioninius skirtumus aiškina istoriškai. Nuo XII amžiaus Šiaurės Italijoje įsitvirtino horizontalūs pilietinio bendradarbiavimo tinklai, pagrįsti savanoriškumu, Pietų Italijoje – imperinio tipo autokratinė, hierarchinė administracija. Šios tradicijos išliko iki šių dienų ir yra, jo nuomone, svarbiausias veiksnys, paaikškinantis Šiaurės Italijos pažangą tiek Renesanso laikotarpiu iki XVI amžiaus, užbaigtą karų ir politinės sumaišties, tiek XX amžiuje.

Abiejų politinės modernizacijos ir ekonominio augimo laikotarpių pradžioje Šiaurė skyrėsi nuo Pietų ne ekonominiu lygiu, bet visuomenės papročiais. Šie papročiai Šiaurę įgalino produktyviau pasinaudoti ir Renesanso, ir modernybės teikiamomis galimybėmis. Tai, kas suteikė didelį politinį veiksmingumą ir ekonominį produktyvumą šiais laiko tarpsniais, buvo giminystės ryšiais nesusietų žmonių tarpusavio pasitikėjimas, kurį skatino gausių “pilietinių draugijų”, vienijančių skirtingų pozicijų visuomenėje žmones, tinklas Šiaurės Italijoje.

Pietų Italijoje hierarchiška autoritetinė politinė sistema neleido išsiplėtoti horizontalių, labiau egalitarinių draugijų tinklui. Tarpusavio pasitikėjimą, kuriuo galėtų remtis pilietinė visuomenė, pakeitė klientizmas (priklausomybė nuo galingo globėjo, kuria įsipareigojama remti, nieko neklausiant) ir, vartojant Edwardo Banfieldo terminą, amoralus familizmas (rūpinimasis tik savo šeimos gerove, galvojant, kad ir visi kiti vien tuo tesirūpina). Amoralus familizmas gal išlaiko žmones gyvus, bet atima galimybę atsirasti pilietinei visuomenei ir pasmerkia gyvuosius ekonominiam atsilikimui, mafijozų klestėjimui, trumpesniam ir mažiau patenkinančiam gyvenimui.

Viena iš įdomiausių Putnamo tezės dalių yra jo įrodymai, kad “Italijos regioninių valdžių sėkmė ir nesėkmė yra visiškai nesusieta su, galima sakyti, visais politinės fragmentacijos, ideologinės poliari-

zacijos ir socialinio konflikto rodikliais”¹⁷, su kuriais ankstyvesnėje politinių mokslų literatūroje buvo siejamos demokratinų valstybių nesėkmės. Nei perskyra tarp dešinės ir kairės, nei politinio sutarimo stygius, nei gausybė mažų, susiskaldžiusių partijų, nei streikų gausumas, nei sparti socialinė kaita, nei administracinio personalo tęstinumo sutrikimai nepriverčia politinių sistemų tapti neveiksmingomis. Esminis skirtumas tarp veiksmingų ir neveiksmingų sistemų yra gausa savanoriškų nepolitinių draugijų – anksčiau cechų ir tarpusavio pagalbos draugijų, dabar sporto, šachmatų, dainininkų, gamtos mylėtojų ar literatūros diskusijų klubų, – kuriose skirtingi žmonės išmoksta bendradarbiauti ir pasitikėti vieni kitais.

Putnamo kritikai gal ir pagrįstai teigia, kad dalyvavimas tuose draugijų tinkluose skatina pasitikėjimą kitais tų draugijų nariais, bet nebūtinai tais, kurie jose nedalyvauja ir dėl to gali tapti net labiau “svetimais”. Šią problemą galima bandyti spręsti lengvinant įstojimą į tas draugijas, skatinant bendravimą tarp skirtingų draugijų ir supratimą, kad visuomenėje dalyvauja visi, kurie vykdo jos įstatymus: ir draugijų nariai, ir apsisprendusieji likti privačiuose pasauliuose. Toks supratimas reikalautų sąmoningo auklėjimo – pilietinės idėjos, skleidžiamos per mokyklas ir masinės komunikacijos priemonės, ir galėtų nebūti tiesioginis draugijų veiklos, apie kurios rezultatus Putnamas kalba, padarinys.

Pasitikėjimas “svetimaisiais” kelia Putnamo teorijai tam tikrų problemų. Bet atrodytų, kad sugebėjimas bendradarbiauti turėtų būti savaiminis egalitarinės draugijų veiklos produktas, kuris veiktų kaip ištekliai sėkmingiau bendrauti ir ne su savo draugijų nariais. Pavojus čia būtų tas, kad mokantys bendradarbiauti įgytų galią eksploatuoti nemokančiuosius ir tokį kitų eksploatavimą suvoktų kaip bendradarbiavimą.

Putnamas ne visai įtikinamai bando įrodyti Šiaurės Italijos “pilietinio angažuotumo tinklų” ne-nutrūkstantį tęstinumą nuo XII amžiaus iki dabarties. Tvirčiau empiriškai pagrįsta jo išvada, jog draugijų tinklas *1860 metais* geriausiai pranašauja ekonominį augimą *XX amžiaus antrojoje pusėje*. Bet jei jis teisus, tai turėtų būti sunku šiais laikais suformuoti bendradarbiavimą skatinančius socialinius įpročius arba – kaip jis juos Jameso Colemano terminu vadina – “socialinį kapitalą”, kur jo nėra palikusios senos istorinės tradicijos.¹⁸ Putnamas trumpai užsimena, kad ir šiandien kažką galima daryti tokioms tarpusavio pasitikėjimą skatinančioms tradicijoms stiprinti, atrodo, jis pasitiki individų elgesio savo tiesioginėje aplinkoje galimybėmis, bet vis dėlto palieka atvirą klausimą, ką daryti, kur tokių tradicijų visai nėra.

Problemų šiai teorijai kelia ir globalizacija, atrodytų, apsunkinanti pilietinio angažuotumo tinklų formavimąsi ir net jų išlaikymą. O Putnamas nepriklauso prie tų, kurie laikytų tarpusavio pasitikėjimą reikalingą tik ankstyvosiose politinės modernizacijos fazėse. (Kaip Maxas Weberis galvojo, kad darbo etikos reikia tik ankstyvajam kapitalizmui.)

Putnamo pasitikėjimo teorija yra tikrai struktūrinė. Pasitikėjimas kyla iš socialinio elgesio organizacijos, ne iš kokių nors idėjinių šaltinių. Pavyzdžiui, remiantis Putnamo duomenimis, katalikų bažnyčia Italijoje, išskyrus du dešimtmečius po Antrojo pasaulinio karo, turėjo tik neigiamų padarinių pilietinio angažuotumo tinklų ir tarpusavio pasitikėjimo formavimuisi.¹⁹ Istoriniu požiūriu socialinio elgesio organizacijos esminiai bruožai yra pastovūs, jie įgyja praktiškų padarinių tam tikrų socialinių aplinkybių kontekste, o kitais laikais gali likti inertiški.

Praktinę pasitikėjimo tarp visuomenės narių svarbą skelbia ir 1995 metais pasirodžiusioje knygoje “Pasitikėjimas: visuomeninės dorybės ir klestėjimo kūryba” vienu ankstyvesniu veikalų nelaimingai išgarsėjęs amerikietis politologas Francis Fukuyama.²⁰ Jis aptaria modernių valstybių ekonominių laimėjimų prielaidas, atrasdamas, kad aukštesnis pasitikėjimo lygis įgalina lengviau bendradarbiauti ekonominėje veikloje ir tai tampa ypač svarbu rinkos ekonomikoje. Pasitikėjimo tarp giminytės ryšiais nesusietų žmonių stygių reikia kompensuoti aktyvesniu valstybės įsikišimu į ekonominę veiklą. Toks įsikišimas yra labiau rizikingas ir galų gale daugiau kainuoja negu spontaniškas ekonominis bendradarbiavimas.

Fukuyama išskiria JAV, Vokietiją ir Japoniją kaip “aukšto pasitikėjimo”, Italiją, Prancūziją ir Pietų Korėją kaip “žemo pasitikėjimo” visuomenes ir mėgina jų ekonominio augimo skirtumus pagrįsti pasitikėjimo hipoteze.²¹ Pasitikėjimas šioje teorijoje kildinamas ir iš idėjinių, ir iš struktūrinių šaltinių, bet vis dėlto Fukuyama’i struktūrinės priežastys svarbesnės: kur religinės tradicijos panašios – Japo-

nijoj ir Pietų Korėjoj, – pasitikėjimo lygį lemia tradicinė šeimos ir bendruomenės struktūra. Korėjoje ji įrakinta į giminystės ryšius, Japonijoje – lengviau leidžianti pasirinkimais grįstus išpareigojimus.

Fukuyama'os teoriją gal reiktų šiek tiek modifikuoti, atsižvelgiant į Toshio ir Midori Yamagishi 1994 metais paskelbtus duomenis²², kad Japonijoje ne taip jau labai pasitikima žmonėmis: 47% amerikiečių, bet tik 26% japonų sutinka, kad “žmonėmis galima pasitikėti”. Bandydami suderinti šiuos duomenis su anksčiau daugelio skelbtomis mintimis apie pasitikėjimo svarbą japonų visuomenėje ir ekonomikoje, autoriai išskiria *pasitikėjimą*, kuris kyla iš prielaidų apie individų ar grupių vidines savybes (kompetenciją arba gerą valią), ir *užtikrinimą*, kurį lemia individų ar grupių elgesį kontroliuojančių struktūrinių tinklų patikimumas, t.y. visuomenės stabilumas ir jos pajėgumas bausti už nukrypimus.

Remiantis šia analize, pasitikėjimo labiau reikia individualistinėse visuomenėse, kuriose viešas elgesys motyvuojamas “iš vidaus”; užtikrinimo – kolektyvinėse, kuriose viešas elgesys lemiamas “išorės”. Ekonomiškai reikšmingas skirtumas tarp Japonijos ir Pietų Korėjos (ar Kinijos) šiuo atveju būtų ne pasitikėjimo lygis, kaip Fukuyama'i, bet didesnis japonų tradicinės socialinės struktūros atvirumas ne giminystės ryšiais pagrįstiems išpareigojimams.

Pasitikėjimo teorija Yamagishi studijoje išlieka, tik pasitikėjimas viešajame gyvenime dabar grindžiamas – Azijoje – ne subjektyviomis individų nuostatomis, kaip Vakaruose, bet objektyviomis visuomenės savybėmis. Skirtingoms civilizacijoms – skirtingos pasitikėjimo/užtikrinimo teorijos. Spėju, kad ir Europoje katalikiški kraštai už protestantiškuosius būtų arčiau japoniškojo varianto, pagal kurį ne sąmonė, bet struktūra lemia patikimumą. (Gal būtų galima šią hipotezę patyrinti analizuojant literatūrinius tekstus ir net folklorą.) Stačiatikių tradicijos kraštuose, atrodo, išmokta nepasitikėti ir žmonių sąmone, ir visuomenės struktūra.

Putnamo ir Fukuyama'os studijų pagrindinė prielaida neatitinka anksčiau cituotų viešosios nuomonės apklausų rezultatų, kurie parodė, kad pasitikėjimas visuomeninėmis institucijomis ir žmonėmis šiandieninėse visuomenėse kinta tiek viena, tiek kita kryptimi.

Čia ir prasideda išsiskyrimas tarp *kultūrinių deterministų*, dažnai politiškai konservatyvių, galvojančių, kad prieš daugelį šimtmečių priimti tradicijas stiprinantys sprendimai išlieka pastovūs savo galiomis ir suvaržymais (nors jų praktinis veiksmingumas ir priklauso nuo išorinių aplinkybių), ir *sociolinių reformatorių*, kurie politiniu požiūriu dažniausiai būna liberalai arba radikalai, galvojantys, kad žmonių elgesiui keičiantis gali gana greitai pakisti bent kai kurios ne tik jų pačių, bet ir jų bendruomenių kultūrinės laikysenos, įtakosiančios ateityje galimybių realizavimą ilgesnio laiko perspektyvoje.

Nuomonei, kad kultūrinės laikysenos apskritai mažai reiškia žmonių elgesiui, – šiandien nedaug kas iš socialinės srities mokslininkų pritarų, neišskiriant ir “racionalaus pasirinkimo” teoretikų.

4. Pasitikėjimo kūrybos modeliai

Ieškodami pagrindinio pasitikėjimo kūrybos modelio, atrastume ryškių skirtumų tarp bemaž “kultūriniais deterministais” laikytinų Putnamo ir Fukuyama'os. Putnamas siūlo “demokratinį” variantą, pagal kurį pasitikėjimas atsiranda bet kuriems žmonėms savanoriškai bendradarbiaujant bet kurioje nenusikalstamoje ir kitų pasitikėjimo grupių neeksploatuojančioje veikloje, kurioje išreiškiami spontaniški, t.y. nepaveldėti ir neprivalomi, interesai. Pasitikėjimas kyla iš bendro spontaniško intereso ir žmonių, kurie šio intereso atžvilgiu yra lygūs, savanoriško bendradarbiavimo, siekiant jį įgyvendinti.

Ši teorija nepaaiškina, kodėl pasitikėjimas smunka tokiose visuomenėse kaip JAV, kur ne tik yra visos galimybės Putnamo aprašyti pasitikėjimą kuriančiais veiklais, bet ir nuo seno įsitvirtinę tokios veiklos papročiai. Kodėl sutrinka gerų papročių funkcionavimas?

Mėgindamas spręsti šią problemą vėlesniuose straipsniuose, kurie liudija kultūrinio determinizmo silpnėjimą, Putnamas pateikia *ad hoc* pastabas, nelabai susietas su jo pagrindiniu pasitikėjimo kūrybos modeliu, apie pasitikėjimą griaunančias tendencijas JAV ir kitose išsivysčiusiose pramoninėse visuomenėse. Iš šių pastabų kyla hipotezė, kad ekonominiai ir technologiniai pokyčiai – daugianacionalinės korporacijos ir televizija – nepalankiai veikia bendruomenių formavimąsi, kartu ir pasitikėjimo kūrybą, nors palyginti ne taip grėsmingai kaip autoritetinė-hierarchinė visuomenės sąranga,

būdinga, pavyzdžiui, pietinės Italijos kaimams ir miesteliams. (Buvusioje Sovietų Sąjungoje veikia ir senasis, ir vėliausias pasitikėjimą griauantis mechanizmas.)

Putnamas trumpai užsimena, kad ir šiandieną demokratinėse visuomenėse egzistuoja galimybės tarpusavio pasitikėjimą skatinančioms tradicijoms stiprinti. Putnamas pripažįsta jas tiek valstybės, tiek individų veiksmams.²³

Fukuyama siūlo “autoritetinį” pasitikėjimo kūrybos modelį. Pasitikėjimas čia kildinamas ne iš kasdieniškos daugelio žmonių veiklos, bet iš privalomų institucijų ir tradicijų, kurios ateina iš tolimiausios praeities ir kurioms įsitvirtinant svarbų vaidmenį turėjo vaidinti religijų ir valstybių įkūrėjai, įstatymų leidėjai, įvairūs “intelektualinis elitas”. Jo teorijoje nematome paprastų žmonių, savo veiksmais kuriančių pasitikėjimą. Paprasti žmonės tik naudojami jau veikiančiais institucinių struktūrų pasitikėjimo kūrybos mechanizmais.

Tačiau, kartą įsukus šiuos mechanizmus, net ir “intelektualiniai eliti” nesugebėtų jų pakeisti. Ir Fukuyama’os teorijoje nerasime patvirtinimų, jog kas nors galėtų pakeisti šiuo metu egzistuojančias institucijas taip, kad jose atsirastų daugiau pasitikėjimo. Ši teorija remiasi tik skirtingų – turtingesnių ar skurdesnių – socialinių išteklių svertais, kompensuodama jų stoką brangiai kainuojančiais politinės inžinerijos metodais.²⁴

Pasitikėjimo smukimą JAV Fukuyama aiškina kaip politinės kultūros, pripažįstančios teises, bet ne pareigas, išdavą. Kaip tik todėl jo teorijoje atsiveria galimybės konservatyviam ideologiniam revizionizmui.

Lenkų sociologą Piotra Sztompką čia pasiūlytais terminais tektų apibūdinti kaip “socialinį reformatorių”. Jis tvirtina, kad pasitikėjimą galima (ir reikia) kurti šiandieninėse visuomenėse – konkrečiai “pokomunistinėje” Lenkijoje. Bet Sztompka priartėja prie Fukuyama’os autoritetinio modelio, išvelgdamas pasitikėjimo kūrybą politinės vadovybės elgesyje.

Pasitikėjimas pradamas kurti viešojo elgesio sferoje jai vadovaujančių žmonių atsakingais veiksmais, kurie turi sugražinti tokias visuomenės gyvenimo savybes kaip užtikrinimą, atsiskaitymą, asmenines teises, veiksmų atvirumą, pliuralizmą ir visose organizacijose veikiančių asmenų integralumą.²⁵

“Strateginis pagrindas pasitikėjimo atstatymo pradžia turi būti aukščiausiuose režimo, valdžios ir pagrindinių institucijų lygmenyse. Pasitikėjimo atstatymas turi būti pradėtas iš viršaus nuoseklios valstybinės politikos priemonėmis”²⁶, – sako Sztompka, nesileisdamas į detalesnes diskusijas, o tai reiškia, kad vadovaujantys žmonės turi rodyti geresnį pavyzdį arba griežčiau bausti.

Šis konservatyvios pakraipos “socialinės reformacijos” variantas šiek tiek panašus į bandymus Lietuvoje kurti pasitikėjimą lito arba kitokio pobūdžio “patikimumo įstatymais”, kuriais valstybė įsipareigoję apmokėti pasitikėjimo sulaužymo kainą.

Šiek tiek empirinių duomenų apie pasitikėjimo kaupimą kapitalistinėje ekonomikoje pateikia amerikietis ekonomistas Charles F. Sabelis. Jis aprašo keturis lokalinius projektus Pensilvanijos pramoninės politikos posūkyje per paskutiniuosius penkiolika metų: nuo strategijos, siekusios užtikrinti individualių firmų aptarnavimą, kuris padidintų jų inovacinį pajėgumą, pereinant į strategiją, siekiančią padėti skirtingų pramonės šakų ir vietovių subjektams – firmoms, pramonininkų asociacijoms, profsąjungoms, švietimo įstaigoms ir vietinėms savivaldybėms – drauge spręsti, kokio aptarnavimo jiems reikia tiek individualiu atveju, tiek bendruoju požiūriu. Valstija finansiškai remia geriausias iš pasiūlytųjų projektų, padėsiančius šioms institucijoms bendradarbiauti. Akcentuojamas ne vadovų elgesys, kaip siūlo Sztompka, bet įvairių institucijų, ypač mažesniųjų, bendradarbiavimas vietovėse ir nedideliuose regionuose, valstybei padedant, bet ne diriguojant. Pirmieji rezultatai vertinami optimistiškai, kaip būdas ugdyti “abipusį pasitikėjimą, kad nė viena pusė šiame mainų procese neeksploatuotų kitos pusės pažeidžiamumą”. Šį būdą “šiandien daugelis laiko būtinaja konkurencinės sėkmės prielaida”²⁷.

Ši koncepcija pakankamai skiriasi nuo anglų sociologo Anthony Giddenso teorinių prielaidų, pasitikėjimo kūrybą išvelgiančio asmeniniuose santykiuose, per kuriuos individai atsiveria vieni kitiems arba savo veiksmais įtikina, kad vienas kito neišduos. Pasitikėjimas kuriasi tarp *bet kokių* žmonių, kaip ir Putnamo modelyje, bet ne viešojo gyvenimo, o intymiojoje sferoje. Giddensas nevengia ir naivokai skambančių terapijos vadovėlių patarimų.

“Kaip kuriamas pasitikėjimas santykių kontekste?” – klausia Giddensas ir terapijos vadovėliuose randa pasiūlymų kasdien kalbėtis, ir ne vien trivialiais klausimais; svarstyti kiekvieną problemą, kol ji išsprendžiama, ir tada ją užmiršti, nenarpliojant vis tų pačių klausimų; išvelgti jausmus, slypinčius už problemų; “išmokti konstruktyviai išreikšti pyktį”²⁸.

Galbūt šie patarimai svarbūs ir valstybės vyrams, bet jie ne tokiu elgesiu įgyja balsuotojų pasitikėjimą. Ir apskritai pasitikėjimas viešajame ir privačiame gyvenime yra du skirtingi dalykai, kitaip veikiančys, skirtingai patikrinami. Empirinės studijos suteikia galimybę apibendrinti, kad svarbiausi pasitikėjimo kriterijai privačiame gyvenime yra savęs atskleidimas ir kitų išklausymas, viešajame gyvenime – kompetencija, stabilumas, aiškumas ir paprastumas.

Pasitikėjimas, apie kurio išteklius kalba Giddensas, ne tiek sustiprina visuomenių politinį ar ekonominį poveikumą, kuriuo domisi *klasikiniai modernistai*, kiek suteikia priemonių individams ir grupėms galbūt laikinai apsiginti nuo ontologinio nesaugumo *vėlyvoje moderniojoje* visuomenėje, – vokiečių sociologo Ulricho Becko terminu, “rizikos visuomenėje”, kurioje visą laiką susiduriama su sąmoningai suvoktais pavojais, kartais su katastrofinėmis grėsmėmis, atsiradusiomis dėl technologijos pažangos ir XX amžiaus politinių koncepcijų. Pasitikėjimas čia veikia, šiek tiek gąsdinančiu Giddenso įvaizdžiu, kaip kokonas, saugantis trapius psichokultūrinius pasaulėlius nuo paraližuojančio pavojaus.

Šiame kontekste negalina neprisiminti patarimo Kalifornijos universiteto studentams, kad viena priemonė diegti pasitikėjimą yra “pasitikrinti, ar neturima ŽIV simptomų individualiai, drauge ir/ar nuolat...”²⁹ Šiuo atveju pasitikėjimui *privataus gyvenimo* sferoje patikrinti prireikia *profesionalių ekspertų* (paprasti žmonės laikomi nebepajėgiais spręsti, kuo pasitikėti), ir tie ekspertai sprendžia pagal kriterijų: sveikas, tad pasitikėjimo vertas. Galima išspausdinti ženklelius, kaip kredito korteles, su galiojimo pabaigos datomis. Politikoje panašiai veikia partinės ištikimybės liudijimai, skelbiami laikraščiuose. Bet tai turbūt dar nėra pasaulis, kuriame gyvena dauguma žmonių.

Amerikos sociologo Roberto Wuthnow 1994 m. pasirodžiusioje mažų tarpusavio pagalbos grupių (kuriose yra dalyvavę 40% amerikiečių) studijoje *Dalinantis kelione* teigiama, kad pagrindinis veiksnys, kuriantis pasitikėjimą, yra žmonių sugebėjimas pasikeisti savo problemomis su juos išklausančia kita puse. “Grupės, kurių nariai bendrauja kiekvieną savaitę, labiau ugdo pasitikėjimą negu rečiau susitinkančios žmonių grupės”; “mažesnėse grupėse daugiau pasitikėjimo negu didesnėse”. Bet nepasitvirtina daugelis anksčiau siūlytų teorijų: “duomenys neliudija, kad ilgiau egzistuojančios grupės geriau ugdo pasitikėjimą, kad individai, kurie jose ilgiau dalyvavo, labiau jomis pasitiki, ar kad homogeniškos grupės, religiniai sambūriai ar bendrijos, sukurtos asmeniško draugiškumo pagrindu, veikia geriau”, skatindamos pasitikėjimą.³⁰

Tad atrodytų, kad pasitikėjimą tarp skirtingų žmonių, bent maža dalimi, galima *gana greitai* susirasti tiesiogiai bendraujant, net ir neparemiant to bendravimo tokiais egzistenciškai svarbiais dalykais kaip bendruomeniai, ideologiniai principai ar asmeninės draugystės. Ir kad tokioje vidutinio lygio ir vietinės reikšmės pasitikėjimo kūryboje, ne taip, kaip mano Sztompka, gali dalyvauti *kiekvienas ir kiekviena*. Giddenso ir Wuthnow studijoje išryškėja moterų veikla pasitikėjimo kūrybos procesuose.³¹

Tik neaišku, ar šis metodas visur taip gerai veiktų, kaip JAV tokioje palyginti atviroje visuomenėje, kur dažnai užtenka “laikino”, “mobilaus”, iš vieno santykio į kitą nesunkiai perkeliama pasitikėjimo su visomis iš jo kylančiomis atsakomybėmis. Vargu ar tas metodas veiktų Pietų Italijoje, buvusioje Jugoslavijoje, Artimuosiuose Rytuose, kraštuose su privalomais paranoidiniais įsitikinimais, kur “pasitikėjimo” vienais sąvoka neįsivaizduojama be neapykantos kitiems.

Pasitikėjimo sąvoka įvairiose kultūrose ir kitais atžvilgiais gali skirtis savo ribų paslankumu, semantiniu krūviu arba moraliniu pobūdžiu. Net ir visuotinumą siekiantys socialiniai mokslai negali neatsižvelgti į šiuos kultūrinius skirtumus.

Netgi susiklosčius palankioms aplinkybėms, iškyla klausimas, koku būdu mažos, į savo pačių saviauklą orientuotos savanoriškos grupės pajėgios spręsti šiandieninių, pasauliui atvirų visuomenių politinio ir ekonominio veiksmingumo problemas. Kiek galima pasikliauti mažomis grupėmis, kurių veiklos praktiniai rezultatai gerokai vėluoja, ir kiek reikia nieko nelaukiant pasirūpinti, kad tinkamai veiktų didžiosios institucijos, gerokai lemiančios ne tik visuomenių likimus, bet ir žmonių charakterius?³²

Šimtmečio pradžioje Maxas Weberis galvojo, kad politines sistemas reikėtų vertinti pagal tai, ar jos formuoja pasitikėjimo vertas asmenybes³³ (dabar šis požiūris pradeda grįžti į politinę filosofiją, plg.

Michaelo Sandelio išvalgas). Weberis buvo įsitikinęs, kad jo laikų pobismarkinė Vokietija šio egzamino nebūtų išlaikiusi. Truputį nejauku įsivaizduoti, kaip jis tai vertintų šiandien.

Nereikia manyti, kad vien tik politinės sistemos formuoja pasitikėjimo vertas asmenybes. Be to, reikia pripažinti, kad šias problemas autoritetingai aptaria ne tik socialinės srities mokslininkai. Nuo Antikos mąstytojų iki Emersono buvo manoma, kad pasitikėjimo vertiems žmonėms reikalinga draugystė, o apie ją daugiausia gali pasakyti filosofai bei poetai. Deja, jie linkę apie tai nekalbėti.

5. Voegelino įvaizdis

Šio straipsnio pavadinimo dalį esu pasiskolinęs iš istorijos filosofo Erico Voegelino veikalų *Tvarka ir istorija* skyriaus apie ekumeninį amžių klasikinės civilizacijos pabaigoje: “pergalės ir atsitraukimai”³⁴. Nors Voegelino apmąstymų kryptis man visiškai svetima, tačiau kilo mintis, ar nebūtų galima “pergalių ir atsitraukimų” įvaizdžiu suvokti pasitikėjimo dinamiką šiandieninėse visuomenėse.

Galbūt pernelyg dažnai pasitikėjimo ieškoma galimybėje kažką įveikti, pasiekti prieš ką nors pergalę, ir pasitikėjimas prarandamas kaip tik todėl, kad jį siūlantys žmonės nori ką nors nugalėti? Ir tada nuo pasitikėjimu prisidengusios galios vėl atsitraukiama visiškai “racionalaus pasirinkimo” keliu į kokį nors nieko neišsprendžiantį (bet neretai daug ką paaiškinantį) egzilį.

1996 05 30

Išnašos

- ¹ Weber M. *Max Weber: A Biography*. New York: Wiley, 1975, p. 395 – 396. Tokie pareiškimai, matyt, labiau apibrėžia ne tam tikro žmogiško tipo, bet tam tikro galvojimo būdo apie žmones pabaigą. Nemažai tokių “paskutiniųjų žmonių” atrasta XIX ir XX amžiais, ir ne tik Europoje.
- ² Lipset S.M. and Schneider W., eds. *The Confidence Gap: Business, Labor and Government in the Public Mind*. Rev. ed. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1987; Putnam Robert D. *Bowling Alone: America's Declining Social Capital*. – *Journal of Democracy*, 1995 / 6 (January), p. 65 – 78.
- ³ Inglehart R. *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*. Princeton, New York: Princeton University Press, 1990, p. 35 – 36; Mendras H. *Social Change in Modern France: Towards a Cultural Anthropology of the Fifth Republic*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, p. 234.
- ⁴ Putnam R.D. *Op. cit.*; Inglehart R. *Op. cit.*
- ⁵ Sztompka P. *Trust and Emerging Democracy: Lessons from Poland*. – *International Sociology*, 1996 / 11 (March), p. 54 – 55. Nepasitikėjimą dabartinėje Lenkijoje jis sieja su darbo neturėjimu, aukštu infliacijos lygiu, ankstyvojo kapitalizmo brutalumu, nusikaltimų augimu ir vadovaujančių žmonių papirkimu. Pirmieji keturi veiksniai vargu ar padėtų paaiškinti nepasitikėjimo augimą Jungtinėse Valstijose, kuriose nedarbo lygis siekia tik pusę ar trečdalį europinio lygmens ir linkęs mažėti, žema infliacija, kapitalizmas ne “ankstyvasis”, bet “subrendęs”, o nusikaltimų pastaraisiais metais, ypač didžiuosiuose miestuose, mažėja.
- ⁶ Morin R. and Balz D. *In America, Loss of Confidence Seeps into All Institutions*. – *The Washington Post*, January 28, 1996, p. A – 1, A – 6, A – 7.
- ⁷ McAneny L. and Moore D.W. *American Confidence in Public Institutions Rises*. – *The Gallup Poll Monthly*, 1995 (May), p. 11 – 13. Straipsnio pavadinimas rodo išaugusį pasitikėjimą 1994 – 1995 metais.
- ⁸ Ten pat; *The Warsaw Voice*, February 4, 1996 / 5 (380), p. 111; *Respublika*, 1996 01 30, p. 1. “Gallupo” apklausų duomenys į “pasitikinčiųjų” kategoriją grupuoja “daug”, “nemažai” ir “šiek tiek” pasitikinčius respondentus. “Mažai pasitikintieji” jungiami su “visiškai nepasitikinčiais”, kurie JAV sudaro tik 1 – 3% respondentų (Lenkijoje – nuo 7 iki 41%, Lietuvoje – nuo 16 iki 77%). Lietuviškoje ir lenkiškoje apklausoje skiriami tik pasitikintieji ir nepasitikintieji.
- ⁹ Shlapentokh V. *Russian Patience: A Reasonable Behavior and a Social Setting*. – *European Journal of Sociology*, 1995 / 36, p. 272.
- ¹⁰ Putnam R.D. *Op. cit.*; Plg. Wuthnow R. *Sharing the Journey: Support Groups and America's New Quest for Community*, New York: The Free Press, 1994, p. 40 – 55, kur pateikiami duomenys apie asmeniškų tarpusavio pagalbos grupių, daugiausia religinių, didėjimą maždaug nuo 7-ojo dešimtmečio. Jose dalyvavo 40% amerikiečių.
- ¹¹ Erikson E. “Life Cycle”, *Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 9, New York: The Macmillan Company & the Free Press, 1968, p. 286 – 292. Būdingas šio laikotarpio socialinių mokslų požymis: enciklopedijoje nagrinėjami terminai “trusteeship” ir “trusts”, tačiau “trust” rodyklėje visai neminimas (pastarasis terminas tekste atsiranda tik psichologiniame kontekste, kaip pirmoji, kūdikystėje patiriama, asmenybės vystymosi problema). Rimtesnis susidomėjimas pasitikėjimu kaip analitine problema dabartiniuose socialiniuose moksluose (pasirodęs šimtmečio pradžioje ir vėliau beveik išnykęs) išryškėjo tik po 1970 metų.
- ¹² Menas galbūt nereikalauja pasitikėjimo, tačiau juo remiasi religija ir mokslas, medicina ir papročių etika, ekonominiai santykiai ir “įstatymų laikymasis”. Šiuo atžvilgiu menas nėra patikimas visos kultūros modelis.

- ¹³ Luhmann N. *Trust and Power*, Chichester: John Wiley & Sons, 1979.
- ¹⁴ Giddens A. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press, 1991.
- ¹⁵ Gallup Poll Monthly, *op. cit.*
- ¹⁶ Putnam R.D. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press, 1993.
- ¹⁷ Ten pat, p. 117. Putnamas neaptaria „pasitikėjimo kūrybos“ daugiaetninėse skirtingų kultūrų visuomenėse arba pasitikėjimo ugdymo tarp žmonių, turinčių visiškai skirtingas padorumo sampratas, problemų. Tačiau kyla klausimas, kaip, pavyzdžiui, „kurti pasitikėjimą“ Lietuvoje tarp žmonių, kurių padorumo samprata leidžia visus, neremiančius jų partijos, apšaukti komunistų įrankiais? („Tokios prokomunistinės yra ne tik LDDP, bet ir liberalų, centro, socialdemokratų partijos“ – Gajauskaitė R. Laimėjome ir pralaimėjome. – Tėviškės žiburiai, 1996 05 21, p. 3); arba tarp žmonių, kurių padorumo samprata nepripažįsta savo nusižengimų?
- ¹⁸ Plg. Levi M. Social and Unsocial Capital: A Review Essay of Robert Putnam's "Making Democracy Work". – *Politics and Society*, 1996 / 24 (March), p. 45 – 55.
- ¹⁹ Putnam R.D. *Op. cit.*, p. 171; Putnamas nedviprasmiškai pažymi: „gera valdžia Italijoje yra dainininkų draugijų ir futbolo klubų, o ne maldos išdava“. *Ten pat*, p. 176.
- ²⁰ Fukuyama F. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, New York: The Free Press, 1995.
- ²¹ Fukuyama'os kritikai teisingai pažymėjo, kad jis nėra argumentuotai aptaręs klausimo, ar jo nagrinėjamų ekonominio augimo skirtumų nebūtų galima paaiškinti, remiantis įprastiniais ekonominės analizės faktoriais: kapitalo akumuliacija, investavimo laipsniu ir darbo jėgos panaudojimu. Žr. Galston W.A. Trust – but Quantify. – *The Public Interest*, Nr. 122 (Winter, 1996), p. 129 – 132. Putnamas savo knygoje apdairesnis: jis stengiasi statistiniais metodais įrodyti, kad egzistuojančios alternatyvios teorijos jo surinktų duomenų nepaaiškina.
- ²² Yamagishi T., Yamagishi M. Trust and Commitment in the United States and Japan. – *Motivation and Emotion*, 1994 / 18, p. 129 – 166.
- ²³ Putnam R.D. *Making Democracy Work...*, p. 171. Čia aptiksime nuorodas į kaimynus, kurie drauge grėbia lapus, ir mokesčių nurašymus už šalpai skirtas aukas.
- ²⁴ Fukuyama teigia, kad darbo vietos užtikrinimas visam žmogaus gyvenimui, išrastas tik XX amžiuje ir įtvirtintas stambiosiose Japonijos verslo korporacijose tik po Antrojo pasaulinio karo keletu žmonių nutarimu, nėra pasitikėjimo kūryba, bet jau egzistuojančios „reikšmingo pasitikėjimo“ tradicijos išraiška. Kultūrinė tradicija, kuri išlieka nekintama, paaiškina ne naujovės atsiradimą, bet jos gerą veikimą. Sykiu atmetama teorinė galimybė šiuolaikiniuose žmonių veiksmuose įžvelgti pasitikėjimo kūrybą. *Op. cit.*, p. 185 – 193.
- ²⁵ Sztompka P. *Op. cit.*, p. 57 – 59.
- ²⁶ Ten pat, p. 57.
- ²⁷ Sabel Ch.F. Studied Trust: Building New Forms of Cooperation in a Volatile Economy. – In: Swedberg R., ed. *Explorations in Economic Sociology*, New York: Russell Sage Foundation, 1993, p. 120, 104.
- ²⁸ Giddens A. *Op. cit.*, p. 154 – 155.
- ²⁹ Lear D. Sexual Communication in the Age of Aids: The Construction of Risk and Trust among Young Adults. – *Social Science & Medicine*, 1995 / 41, p. 1321.
- ³⁰ Wuthnow R. *Op. cit.*, p. 155.
- ³¹ Pagal Wuthnowo veikalą, truputį daugiau procentais moterų negu vyrų dalyvauja tarpusavio pagalbos grupėse, o Giddensui moterų ir vyrų santykis tampa viena iš svarbiausių pasitikėjimo kūrybos sričių, jo skelbiamos „gyvenimo“ politikos dalis. Taip pat žr. jo *The Transformation of Intimacy*, Cambridge: Polity, 1992; taip pat *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*, Stanford: Stanford University Press, 1994.
- ³² Iš kokono natūraliai išaugama. Nejaugi Giddensas, pasirinkęs šį įvaizdį, nori įtikinti mus, kad pasitikėjimas reikalingas tik nesubrendusiems? Arba kad „nėra tokio dalyko kaip subrendęs žmogus“, – kaip atsakė pasipriešinimo dalyvis, prancūzų kunigas vokiečių okupacijos metu, paklaustas Andre Malraux, ko jis išmoko per penkiolika metų, klausydamasis žmonių išpažinčių. Šiuo epizodu Malraux pradeda savo *Anti-memoaris*.
- ³³ „Kiek tai priklauso nuo mūsų, mes norėtume pertvarkyti išorinius santykius ne taip, kad žmonės jaustųsi patenkinti, bet taip, kad neišvengiamos kovos už būvį akistatoje atsiskleistų tai, kas geriausia, tos žmogaus kūno ir sielos [seelisch] savybės, kurias mes norime matyti nacijos išlaikytas“. Cituota iš Scaff L.A. *Veržiantis iš geležinio narvo: Max Weber ir moderniosios sociologijos atsiradimas*, Vilnius: Pradai, 1995, p. 102.
- ³⁴ Voegelin E. *Order and History*, vol. 4: *The Ecumenic Age*, Louisiana State University Press, 1974, p. 212 – 238.